

Պէտք է որ այդ հողը մշակելու համար նա ունենայ և գործիքներ և եզներ և սերմացուներ և այլն: Բայց դրա մասին դեռ մենք առիթ կ'ունենանք աւելի մանրամասն խօսել մի ուրիշ անգամ:

Ծրուանդ Սարգսեանց

PRO DOMO SUA

«Մուրճ»-ում Անկախ-ի յօդուածները, ինչպէս երևում է, բաւական զրգուել են մեր «ազգային կառավարութեան» շէֆերին, որոնց կատաղութիւնը, մանաւանդ՝ «Ալիք»-ի ղեկավարները անուշով մեր յօդուածից յետոյ («Մշակ»-ում), հասել է nec plus ultra բորբոքման: Հայհոյանքի, սպառնալիքների, պրովակատորական ստերի տարափի հետ «Ալիքի» ղեկավարները ինչ-որ ակնարկներով ուզում են հաւատացնել խուժանին թէ ես «երբեմն թունդ դաշնակցականս յաճախ փոխում եմ ուղղութիւնս և համոզմունքներս»: Ով հետեւել է իմ գրածներին և անցեալ հասարակական գործունէութեանս՝ հազիւ թէ հաւատ ընծայի «ալիքական» այդ նոր մանեօլրներին, բայց և այնպէս թող ներուի ինձ մի քանի խօսք ասել pro domo sua.

Աստիճանական զարգացումը—էվօլիւցիան—տիեզերական օրէնք է: Եւ մենք հակասութիւն չենք համարում այդ օրէնքին, եթէ սաղմից աճելով զարգանում է մի էակ—յատուկ այդ սաղմին: Եթէ կաղնու փոքրիկ սերմից աճում է մի հսկայ կաղնի ծառ—այդ բանի մէջ իւրաքանչիւրը տեսնում է մի բնական երևոյթի նոր-

մալ արտայայտութիւնս. Հրաշք կը լինէր, եթէ կաղնու սերմից դուրս գար, օրինակ, մի փուշ:

Արդ, եթէ մենք մի անհատի համոզմունքի և ուղղութեան մասին ենք խօսում, պէտք է միշտ տարբերենք ընդհանուր աշխարհայեացքի բնոյթը, *habitus*-ը, մանրամասնութիւններէից, որոնք հետեանք են մի գաղափարի լոգիկական զարգացման, հասկացողութիւնների խորացման: Եթէ ուզում ենք մէկին ապացուցել որ նա, օրինակ, թողել է արմատական-պրոգրեսիւ ուղղութիւնը, պէտք է ցոյց տանք թէ նա հակառակ ընթացք է բռնել, բէակցիօն, յետադէմ ուղղութեան է հետևում, որովհետև արմատական-պրոգրեսիւ ուղղութեան մէջ դէպի ձախ թեքումը՝ առաջ խաղացում է և ոչ յետագնացութեան: Իմ յիշողութեան մէջ ես չեմ գտնում որևէ հարց, որի նկատմամբ իմ աշխարհայեացքի ընդհանուր հիմքը, *habitus*-ը, պրոգրեսիւ—արմատականութեան տարամերժ ընթացք ստացած լինէր:

Վերցնենք թիւրքահայկական հարցը և իմ «երբեմն թունդ դաշնակցական» լինելուս խնդիրը:

Անշուշտ աշակերտական- պատանեկան շրջանի մասին չէ խօսքս, երբ բնական էր ենթարկուել այն ազգային բոմանտիզմի ազդեցութեան, որի մասին գրել է պ. Անկախը: Վերցնում եմ ուսանողական կեանքիս վերջին տարիները, երբ (1887-ի) «Մոսկովայում կազմակերպուեց մի փոքրիկ ընկերութիւն, որ նպատակ էր դրել՝ բազմակողմանի ուսումնասիրութեան ենթարկել թիւրքաց Հայաստանը, նախ քան որևէ քաղաքական ձեռնարկութիւն սկսելը այնտեղ:» Ուսանողական աստաւանը թողնելու պէս, ես փորձեցի այդ նպատակը իրագործել և եթէ ցանկացած ձևով չաջողուեց— դա իմ անհատական ջանքերից դուրս էր (տես իմ «Այց թիւրքաց Հայաստանին»): Այդ ուսումնասիրական - նախապատրաստական ուղղութիւնը, դրական բէալ տակտիկայի կողմնակցութիւնը չթողեց ինձ և այն ժամանակ, երբ կազմակերպուեց «Դաշնակցութիւնը». կենտ-
Օգոստոս, 1906.

ընդամենը 1890 թուականներին տիրում էին երկու հոսանք, մէկը ուզում էր, նախ քան որևէ ազգրեւիւ գործունէութեան դիմելը թիւրքաց Հայաստանում, բազմակողմանի ուսումնասիրել այդ terra incognita-ի բոլոր առանձնայատուկ պայմանները և առ այժմ պասսիւ-ինքնապաշտպանական տակտիկայի հետեւել: Եւ պէտք է ասել որ առաջին տարիներում ահազին նախապատրաստական գործեր էին արուած այդ ուղղութեամբ: Միւս հոսանքը, հմայուած ռուս նարոդովոյցիների և բուլղարական «հայդուկների» օրինակով, ծաղրում էր ուսումնասիրութիւնն էլ, նախապատրաստութիւններն էլ, առանձնայատուկ պայմաններն էլ և գտնում որ «բոլոր ժողովրդները մի շարունով են ազատում», և պէտք է իսկոյն ևեթ դիմել հայդուկային և տերրորիստական գործողութիւնների: Պարզ է թէ ես մի հոսանքի կողմն էի. 1892 թուականի ամառը կայացաւ դաշնակցականների առաջին ընդանուր ժողովը: Երկու հոսանքները բաղխուեցան: Վերջ դրուեց կենտրոնացման, մշակուեց ապակենտրոնացում, ծրագրեր մշակուեց, «բիւրօ»-կրատիա հիմնուեց, կպցրուեց և «սոցիալիզմ» խօսքը, որի դէմ էի ես, գտնելով որ թիւրքական ընթիմի դէմ քաղաքական կռուում սոցիալիստական գործունէութիւն չկայ: Յաղթող հանդիսացաւ ազգրեւիւ քաղաքականութեան հոսանքը: 1892 թուականից յետոյ ես հեռացայ այդ կազմակերպութիւնից, դեռ պահպանելով ընկերական կապեր մի քանի գործիչների հետ: Դաշնակցութեան նախկին իդէալիստ վետերանները, և ոչ այլասերուած արդի դաշնակցականները — որոնք ընդունելով «միջոցների անխրտրականութիւնը» դառան ատելի բռնակալներ հայ ժողովրդի համար — պէտք է որ յիշեն այդ բոլորը:

Պ6 թուականին առիթ ունեցայ ժընեվում, հայ-ն ջարդերից յետոյ, տեսնել և «բիւրօն»: Թէ յաւորութեան տակ ես հեռացայ այդ quasi-դրոնացման արգասիք «բիւրօ»-ից — դրան լինէր այն երկար նամակը, որ ես գրեցի

Մոսկովայից Թ. գումարուած ընդ. ժողովում կարդացուելու նպատակով. սակայն շէֆերը չէին բարեհաճել այդ անելու, որովհետև չափազանց խիստ քննադատութեան էին ենթարկուած բիւրօի տակտիկան և սիստեմը... Դուցէ արժանի համարած լինէին պահել այդ գրութիւնը Դ. արխիւում... հետաքրքրական յուշերի մի դոկումենտ կը լինէր անշուշտ: Սակայն նեղ, անհամբերող ոգով տոգորուած խմբակը հազիւ թէ այդպիսի մեծ պատուի արժանացրած լինի իրան դատաւիտող գրութեան: Այնուհետև իմ վերաբերմունքը դէպի Դաշնակցութիւնը եղել է միմիայն բացասական-քննադատական, իսկ երբ նա ոտքով գլխով ընկղմուեց «միջոցների անխտրականութեան» մէջ՝ ես այդ նոր կուրսի Դաշնակցութիւնը համարել եմ շեղուած իր բուն նպատակից և շուրիք մեր ժողովրդի առաջադիմութեան գործում և երբէք չեմ քաշուել բոլոր ժողովներում խօսել այդ շէֆերի դէմ:

Գանք սոցիալիզմին: Ես միշտ եղել եմ արմատական-պրոգրեսիստ, սոցիալիստական գունաւորմամբ *): Իմ պայքարը կղերական բիւրօկրատիայի դէմ դպրոցական ասպարիզում և իմ հրապարակախօսական գործունէութիւնը յիշած ուղղութիւնից եթէ շեղուել են այդ եղել է միմիայն դէպի ձախ: Բէալ, դրական պայմանները ինձ համար միշտ գերակշռող են եղել և իբրև դոկտրինեօրութեան թշնամի և էվօլիցիօնիստ, մեր հայկական կեանքում քննադատաբար վերաբերուելով դէպի երևոյթները, չեմ կարողացել ամբողջապէս բաժանել այս կամ այն աղանդաւոր աշխարհայեացքը: Իրականութիւն և ոչ ֆրագներ և միմիայն գիտութեան ու արդարութեան գիկտատուրա. — ահա իմ լոգունդը:

Անցեալ տարուայ №11-12 «Մուրճում», Pro domo sua

*) Շատ որոշ կերպով այդ երևում է «Մշակում» 1900 թ. № 1 տպուած յօդուածիցս:

յօդուածով, ես պարզեցի ընդհանուր գծերով իժ ուղղութիւնը: Զանազան առիթներով ևս արտայայտուել եմ Կովկասեան սոցիալ-դեմոկրատների վերաբերմամբ, և միայն անբարեխիղճ մանեօվըրիստը չի կարող համոզուել որ համակրելով սոցիալ-դեմոկրատներին ես չեմ բաժանել որոշ դէպքերում նրանց հայեացքները և տակտիկան: Բազմաթիւ դէպքերում ես բաժանել եմ Պլեխանովի հայեացքները, որոնց դէմ են եղել ռուսական սոցիալ-դեմոկրատների աւելի ծայրայեղները և բլանկիստական հովերով բռնուածները. և թէ՛ այնուամենայնիւ ես ինձ օրթօդոքս սոցիալ-դեմոկրատ չեմ համարում և աւելի մօտ եմ ընկիզիօնիստներին (Բերնշտէյնիզմին) դրա պատճառը պարզ է. իբրեւ էվօլյուցիօնիստ ես չեմ կարող բնութեան մէջ, որի մի մասն է և մարդկութիւնը, ընդունել յանկարծակի կատաստրոֆների թէօրիան. յեղափոխութիւնը, ինչպէս ծննունդը, ինչպէս երկրաշարժը, էվօլյուցիօնական պրօցեսների վերջին ակուն է և արուեստական միջոցներով ապուշութիւն առաջ բերել յեղափոխութիւն: Իբրեւ գիտական մեթոդի շատագուր ես չեմ կարող որեւէ դոգմատիզմ ընդունել: Իբրեւ արդարութիւնը ամեն բանից գերի վերոյ համարող ես չեմ կարող կոյր հետևող լինել այս կամ այն աղանդի շահերին: Հետևաբար, Մարքսի անսխալականութիւնը, ինչպէս և ամեն անսխալականութիւն արքուրդ է ինձ համար. պրոլետարիատի բռնապետութիւն, դիկտատուրա, ինչպէս և ամեն մի բռնութիւն, դէմ է իմ համոզմունքներին: Ես չեմ հաւատում թէ դասակարգերի մէջ սերմանած թշնամութիւնները, ատելութիւնը օգնում է սոցիալական խնդրի աջող լուծման: Դասակարգային կռիւը գոյութիւն ունի, սակայն այդ կռիւը պէտք է կուլտուրական միջոցներով առաջ տանել. օրէնսդրութեան, հասարակութեան հիմնարկութիւնների լայն դեմոկրատիզացիայի, քաղաքացիական ազատութեան կիրառմամբ և ոչ անհատների դէմ բռնի միջոցներով, ատելութիւն

և թշնամութիւն սերմանելով, «բունտարական» քալլագեօգութիւններ կատարելով: Խաղաղ կուլտուրական զարգացումը ինքը արդէն մի հզօր գործօն է սոցիալական կարգերի աստիճանական յեղափոխութեան մէջ:

Սոցիալիզմը իբրև մի աշխարհայեացք, մի փիլիսոփայութիւն ունի բազմաթիւ նրբերանկութիւններ, նիւանաներ: Որպէսզի մեր ընթերցողները զիտակցաբար վերաբերուեն դէպի այդ հրզօր հոսանքը, ես, տպելով մեր աշխատակից Բ. Իշխանեանին «Կ. Մարքս և Մարքսիզմ» ընդարձակ գրուածքը, ասել էի որ պէտք է տամ և Բերնշտէյնի քննադատութիւնը:

Պարզ է որ ես կուրօրէն հպատակուել որևէ հեղինակութեան անկարող եմ և իմ ընդհանուր աշխարհայեացքիս, ընդհանուր ուղղութեանս մասին միայն կարող է խօսք լինել, իսկ այս կամ այն հարցի մանրամասնութիւնները պարզելիս ինձ աւելի հետաքրքրում է մերձաւոր էտապը, քան հեռու ապագայի մասին վերացական ծրագիրները և ֆանտազիաները: Ազդարային հարցի մասին, օրինակ, ես համակարծիք եմ ժողովրդական ազատութեան մշակած ծրագրին: Անշուշտ կապիտալիստական կարգերը պէտք է տեղի տան սոցիալիստական կարգերին. դա մարդկային առաջադիմութեան հասունացած էտապն է: Իսկ թէ ապագայում այդ սոցիալիստական հասարակութիւնը ինչհնարներ կը գտնի նոր պայմաններում աւելի ևս կատարալագործելու մարդկանց յարաբերութիւնները՝ դա այժմ բոմանների և ֆանտազիաների աշխարհ է, իսկ ներկայումս «Մուրճը» պէտք է տարածի մեր մէջ գիտական սոցիալիզմը հիմքերով:

Վերջացնում եմ իմ ասելիքս նոյն խօսքերով, որ ասել եմ իմ առաջին Pro domo sua գրուածքում (1905 թ. № 11—12).

«Մեզ համար միակ հեղինակութիւնը՝ գիտութիւնը կանգ չի առնում և առաջ է ընթանում, իր յաղ-

Թական զնացքի տակ խորտակելով ամեն տեսակի նախապաշարմունքներ և քարացած հայեացքներ: Մեզ ոգևորող միակ զգացմունքը արդարութիւնն է, որով համակուել են արդէն առաջաւոր մարդկութեան մասսաները: Մենք հաւատում ենք որ մարդկային հանճարն ու կորովը դուրս կը բերեն դեռ դասակարգային և ազգային լաբիւրինթոսում դեգերող մարդկութիւնը մի նոր լաւագոյն աշխարհ»:

Իսկ եթէ ուզում էք իմանալ թէ այնուամենայնիւ դէպի որ քաղաքական կուսակցութիւնն է իմ համակրանքը—պարզ է որ դէպի գերմանական տիպի սոցիալ-դեմոկրատիան և ոչ դէպի «անարխիստ-կոմունիստները», որոնց նկատմամբ այնքան քրնքշութիւն ցոյց տուին մեր դաշնակցական շէֆերը, տպելով նրանց հայհոյանքները, սոցիալ-դեմոկրատների մասին, թէև այդ բանում էլ մի ձեռքով արածը, միւսով ջնջում էին, Բագուի մէջ այլ վերաբերմունք արտայայտելով դէպի նոյն կոմունիստ-անարխիստները... Բայց արդի դաշնակցական շէֆերի մէջ հետևողականութիւն գտնել նշանակում է չհասկանալ թէ ինչ բան է սումբուրն և եարալաշը դրանց գլուխներում և գործերում:

Հետոն Սարգսեան